

Маматова С.К., Амирова К.А.

СОЦИАЛДЫК УКУК МАМИЛЕЛЕРДЕГИ ЖООПКЕРЧИЛИК ЖАНА СОЦИАЛДЫК КАМСЫЗДОО

Маматова С.К., Амирова К.А.

СОЦИАЛЬНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ И ОТВЕТСТВЕННОСТЬ В СОЦИАЛЬНЫХ ПРАВООТНОШЕНИЯХ

S.K. Mamatova, K.A. Amirova

THE SOCIAL SECURITY AND RESPONSIBILITY OF THE LEGAL RELATIONS

УДК: 349.2/34

Макалада социалдык укук мамилелерге карата жоопкерчилик, анын түрлөрүнө багытталган социалдык камсыздоонун түшүнүгү жана мааниси боюнча маселелер каралган.

Негизги сөздөр: укук, жоопкерчилик, социалдык, коом, жардам, жүрүм-турум, тарбиялоо, пенсия, пособие.

В статье рассматривается ответственность социальных правовых отношений, понятия направленные на виды и значения социальных обеспечений.

Ключевые слова: право, ответственность, социальный, помощь, поведение, воспитание, пенсия, пособие.

This article rassmotrivaetsâ the responsibility of social legal relations concepts aimed at the types and values of social services.

Key words: rights, responsible, social, care, bahaviour, pension, benefits.

Социалдык жоопкерчилик – социалдык ченемдерди бузгандык үчүн жооп берүү зарылдыгы. Ал инсандын коом менен, мамлекет, жамаат, социалдык башка топтор жана түзүлүштөр менен – өзүнөн башка бардык адамдар менен болгон өз ара мамилесинин мүнөзүн чагылдырат. Социалдык жоопкерчиликтин негизинде адамдын жүрүм-турумунун коомдук табияты турат. «Коомдо жашап туруп коомдон эркин болуу мүмкүн эмес» экендиги мурда айтылган.

Социалдык жоопкерчилик – адеп ахлактык-укуктук, философиялык жана этикалык-психологиялык татаал, чогултуучу категория, ал ар кайсы илимдерде, бирок, ар кандай көз карашта изилденет. Жоопкерчиликтин моралдык, саясий, юридикалык, коомдук, жарандык, кесиптик жана башка түрлөрү бар, алардын баары биригип тектик бир түшүнүктү - «социалдык¹ жоопкерчиликти» түзүшөт. Юристтер үчүн бул баштапкы өбөлгө катары өзгөчө мааниге ээ.

Социалдык жоопкерчилик адам жалпы жашоо – турмуштун негизги эрежелерин, талаптарын, принциптерин, негиздерин сакташы керектигинин объективдүү шартталган зарылдыгын билдирет. Мындай жүрүм-турум – коомдун нормалдуу жашашынын, жамааттык турмуштун милдеттүү шарты. Болбосо – тартипсиздик, өз эркинчилик, ээнбаштык күчөйт. Т.Гоббс айткандай, мамлекет адамдардын жашоосун бейишке алып баруу үчүн эмес, тозоктон сактоо үчүн жаралган.

Деги эле, социалдык ченемдердин, социалдык жоопкерчиликти да маңызы ошол – «тозоктон», адамдардын өз ара мамилесин чар жайыттыктан сактоо. Социалдык ченемдер, өз ара укук жана милдеттер коомде тартип жана тынчтыкты орнотуу жана камсыздоо үчүн зарыл, ошондуктан, аларды сактабагандар тигил же бул формада белгилүү бир жагымсыз натыйжаларды алып келген социалдык жоопкерчиликке тартылышы мүмкүн (адамдардын жактырбоосу, коомдук пикирдин басмырлоосу, уяткаруу, сөгүш, кайсы бир топтон, уюмдан чыгарып жиберүү, ишенбөө ж.б.). Социалдык ченемдердин жана эрежелердин сакталышы дал ушундай чараларга таянат.

Укук илими баарынан мурда өзүнүн кесиптик кызыкчылыгындагы жана атайын изилдөө предметин түзгөн юридикалык жоопкерчилик менен иш алып барат. Ал – социалдык жоопкерчиликтин өзгөчө, бийиктик түрү жана мамлекеттин коргоосундагы юридикалык ченемдер менен байланыштуу.

Ар кандай социалдык жоопкерчилик, анын ичинде укуктук да, эки шарттын болгон учурунда гана келип чыгат: 1) адамдын эркинин эркиндиги; 2) жүрүм-турумдун вариантын тандоо мүмкүнчүлүгү. Биринчи шарт жоопкерчиликке аракетке жөндөмдүү жак гана, б.а. өзүнүн аракеттерине жооп бере алган жана аларды башкара алган адам гана тартылат дегенди билдирет.²

Аракетке жөндөмсүз жарандар (жаш балдар, психологиялык жактан оорулуу адамдар), эгерде алар коомго коркунучтуу жана мыйзам боюнча жазалануучу жоруктарды жасаган болсо да, эч кандай жоопкерчиликке тартылбайт. Андай жарандар өз эркинен толук эркиндигине ээ эмес, акыл-эси менен түшүнүп, иш жасай албайт. Аларга көбүнчө башка чаралар колдонулат (дарылоо, тарбиялоо, профилактика ж.б.).

Экинчи шарт субъект ошол кырдаалда жасоого мүмкүн болгон бирден-бир аракети үчүн жоопкерчилик тарта албастыгын жана тартууга тийиш эмес тигин билдирет. Себеби, адам башкача кыла алмак эмес, анын башка аргасы жок болчу. Бул үчүн аны айыптоого да, жазалоого да болбойт. Укук бузууларга жана юридикалык жоопкерчиликке карата колдонулуучу мындай жагдайлар мыйзамдын өзүндө көрсөтүлөт.

¹ Право социального обеспечения. Учебник 2-е издание / Под ред. К.Н. Гусова. - М., 2004.

² Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения для вузов. - М., 2000г.

Социалдык жоопкерчиликтүү жүрүм-турум адамдын коомдун, мамлекеттин, башка адамдардын өзүнө койгон бардык талаптарын түшүнүүсүн туюнтат. Бир гана түшүнүү эмес, аларды аткаруу дагы. Болбосо адамдын жүрүм-турумуна карата башка чөйрөдөн да ошондой эле жооп кайтат. Дегеле, бул өзү инсан менен коомдун өз ара мамилесинин байыртан келаткан маселеси, алардын цивилизациялуулук проблемасы.

Адамдын жүрүм-туруму же социалдык пайдалуу, же социалдык зыяндуу, же социалдык мааниси жок (индифференттик) болушу мүмкүн. Бирок, адам – коомдук жандык болгондуктан, анын көпчүлүк жоруктары коомдук мааниге ээ болот. Ошондуктан, коом өзүнүн мүчөлөрүнүн аракеттерин, алардын жалпы жашоо турмуштагы тарыхый калыптанган же атайын белгиленген стандарттарды сакташын көзөмөлдүк кыла алат. Ал эрежелер адаттар, каада – салттар, өнөкөт, моралдык укуктук, диний, копорациялык жана башка ченемдер түрүндө көрүнөт. Жеке адамдын милдети жүрүм-турумдун керектүү, пайдалуу багытын аң-сезимдүү тандоо болуп саналат. Коомдо тартип менен уюшулгандыкты ушул жол менен гана камсыз кылууга болот.

Социалдык жоопкерчилик адамдарды тартиптүүлүккө чакырат, аларды позитивдүү, аң-сезимдүү, пайдалуу жүрүм-турумга түрткүлөйт. Ал өзүнүн бул функциясын актай алабы? Тилекке каршы, албастыгын моюнга алууга туура келет.

Бүгүнкү Кыргызстанда көпчүлүк адамдар өздөрүн антисоциалдык жүрүм-турумда, тактап айтканда, коомго каршы алып жүрүшөт. Бул жөнүндө жогорку деңгээлдеги кылмыштуулук, коррупция, криминалдын ээнбаштыгы, укуктук нигилизм, маалыматтын чеги жоктугу, татыксыз методдордогу саясий күрөштөр, бурмаланган шайлоолор, адеп-ахлактын жөнөкөй эле ченемдеринин сакталбашы, бири-бирине, мыйзамдарга, адам укуктарына урматсыз мамилелер жана башка аномациялар сыяктуу көрүнүштөр айкын күбөлөндүрүп турат.

Милдет – ар бир жарандын өзүндө, ал жаран кандай кызматта тургандыгына жана кандай ишкердик кылганына карабастан, өзүнүн жүрүм-туруму жана өлкөдө болуп жаткандын баары үчүн жеке жоопкерчилик сезимин калыптандырууда турат. Бул милдетти аткарууда манилүү шарттардын бири болуп коом менен мамлекеттин бардык субъектилердин антисоциалдык жоруктарына карата адекваттуу жооп кайтарышынын болбой койбостугу саналат.

Социалдык камсыздоо – адам коому түзүлгөндөн баштап эле пайда болгон. Ар бир коомдо, саясий же экономикалык түзүлүшүнө карабай өзүнө-өзү ар кандай себептерден камсыздай албай турган адамдар бар. Бул топко кичинекей балдар, кары картандар, боюнда бар кыз келиндер жана жумушка жарабай калган оорулуу адамдар кирет. Социалдык камсыздоонун түп тамыры алгачкы доорго барып такалат.

Алгачкы доордо кары-картандарды жана оорукчандарды камсыздоодо ар бир элдин өзүнүн каада салтына байланыштуу болгон. Кыргыз элинде да каада салтка байланыштуу өздөрүнөн улууларды

урматтап, ар дайым картаң адамдарды жана майыптарды багып, камсыздап келишкен. Кул ээлөөчүлүк доордо кулдарды карыганда же майып болуп калганда эч кандай камсыздоо болгон эмес. Бирок, илгерки Грецияда аскер кызматынын ардагерлерине пенсия берилген. А илгерки Римде болсо, аскер кызматынын ардагерлерине жер тилкелери берилген.

Феодалдык доордо кары картандарды жана оорукчандарды камсыздоо үй-бүлөнүн моюнуна жүктөлгөн. Мамлекет тарабынан пенсияларды дин кызматындагы иштеген чоң кызматкерлерге гана берилген. Бул доордо көбүнчө социалдык жардам кайрымдуулук түрүндө гана берилген.

19-кылымдын аягында жумушчулардын социалдык камсыздоосу укуктук түрдө болуп, мамлекет тарабынан көзөмөлгө алынган. Бул системаны уюштуруу үчүн атайын мамлекеттик социалдык камсыздандыруу (страхование) киргизилген. Мындан³ кийин улуттук социалдык камсыздоо системалары пайда болуп, көп элдер социалдык кепилдике ээ болушат.

1883-жылы Германиянын Рейхстагы Европада биринчи болуп, социалдык камсыздандыруу (ооруган, ар кандай кырсыктан жабыркагандарга, майыптарга, каары картандарга) деген мыйзамды кабыл алат. Бул мыйзамдын негизинде камсыздандыруу милдеттүү түрдө болуп, камсыздандыруу төлөмдөр жумушчудан гана алынбастан, жумуш берген жеке ишмерлерден да алынган. Камсыздандыруу мыйзам боюнча камсыздадырылган жаранга бекер даарылоо жана бекер дары-дармектер, акча пособиелери (мүмкүнчүлүгү чектелгендерге, көп балалууларга, жумушсуздарга, төрөгөндөргө) берилет. Каары-картандарга пенсияны 70 жашка чыкканда беришип, бул пенсия негизги суммадан жана мамлекеттик туруктуу суммадан турган.

Англияда социалдык камсыздандыруу мыйзамы 1912-жылы кабыл алынган. Башка өлкөлөр менен айырмасы камсыздандыруу системасынын жумушуна камсыздандырылган адамдардын өкүлдөрү да катыша алышкан. Дагы бир айырмачылыгы камсыздандыруу төлөмдөрдүн бир бөлүгүн мамлекет төлөгөн. Бул мыйзамдын негизинде жарандар пособие, пенсия, бекер медициналык тейлөөлөрдү алышкан. Пенсия 69 жашка чыкканда берилген. Экинчи дүйнөлүк согуш бүткөндөн кийин социалдык тармакта бир топ реформалар жүрүп, пособиялар менен пенсиялар туруктуу көлөмдө болуп, медициналык жардам жарандарга бекер болуп, мамлекет тарабынан төлөнгөн.

Швеция – бул мамлекет социалдык камсыздандыруу мыйзам катары 1915-жылы киргизилген. Пенсиялык фонд камсыздандыруу төлөмдөрдөн жана мамлекеттик субсидийлерден турган. Бул төлөмдөр коомчолорго төлөнүп, ар бир жаранга коомчо жооп берген. Пенсияга чыгуу жашы 67жаш болгон.

Америкада социалдык камсыздандыруу системасы Европа мамлекеттерине караганда кечирээк

³ Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах от 16 декабря 1966 года / Права человека. Сборник нормативных документов. - М., 1990.

ишке ашкан. Эң биринчи карылык боюнча социалдык камсыздандыруу мыйзам 1920-жылы кабыл алынып, федералдык кызматкерлерге гана таандык болгон. Толук социалдык камсыздандыруу федералдык мыйзам араң 1935-жылы кабыл алынган. Бул мыйзамдын негизинде карылык пенсия, кедей үй-бүлөлөргө жана мүмкүнчүлүгү чектелгендерге пособие каралган.

Кыргызстанда социалдык камсыздандыруу системасы Совет бийлиги түзүлгөндөн кийин иштей баштаган. Айтып кетсек, кыргыз элинин илгертеден келе жаткан салтында улууларды багуу жана жардыкедей кембагалдарга жардам берүү милдеттүү түрдө болгон. Үй-бүлөдөгү кичүү эркек бала милдеттүү түрдө ата-энесин багып, жашы өткөнгө чейин жанында болгон. Бул салт азыркыга чейин сакталып, кичүү бала ат-энеси менен жашашы милдеттүү.

Совет бийлиги кулаганга чейин пенсиялар, пособиелер биздин өлкөдө жакшы көлөмдү түзүп, бул акча жетиштүү болгон. Бирок, Совет бийлиги кулагандан кийин өлкөдө кризис болуп, социалдык төлөмдөрдүн көлөмү бир топ азайып, эч нерсеге жетпей калган. Ошентип, бул тармак дагы көйгөйлүү болуп, элдин нааразычылыгын жаратып келе жатат.

Юридикалык жоопкерчилик: өзгөчөлүктөрү анын түрлөрү

Юридикалык жоопкерчилик – адамдын социалдык жоопкерчиликтеринин бир түрү. Анын башка өзгөчөлүгү, ал мамлекеттин мажбурлоо аппаратына таянган юридикалык ченемдердин, мыйзамдардын бузулушу менен байланыштуу. Бул – жоопкерчиликтин күчкө таянган бийиктик - императивдик формасы. Мында дайыма жазалоочу, тарбиялоочу жана превенттик (алдын алуучу) чаралар коштолуп жүрөт. Башкача айтканда, бул байыртан келаткан жосун жана жосунга жооп маселеси.

Юридикалык жоопкерчилик – социалдык жоопкерчиликтин эң катуу жана өтө так формалдаштырылган түрү. Укук бузуу үчүн, айрыкча кылмыштар үчүн жазалар алдын ала каралып коюлат жана бүткүл коомго алдын ала жарыяланат. Адам, эгерде кайсы бир мыйзамды, кайсы бир укук ченемин бузса, алдында кандай коркунуч турганын билет. Социалдык жоопкерчиликтин башка түрлөрүндө андай жок.

Илимий адабияттарда юридикалык жоопкерчилик ар кандай аныкталат, себеби, бул түшүнүктүн өзү ошончолук татаал жана көп аспекти. Кээ бир окумуштуулар юридикалык жоопкерчиликтин маңызын укук бузууга карата санкциянын колдонулушунан көрсө, айрымдары укук бузуучунун социалдык «ыңгайсыздыктарга», жагымсыз кесепеттерге дуушар болуусунан көрөт; үчүнчүлөр аны мамлекет менен укукка каршы жосун жасаган адамдын ортосундагы укук коргоо мамилелери деп эсептесе; төртүнчүлөр, юридикалык жоопкерчиликти күнөөлүү субъектини жазалоого, аны айрым жыргалчылыктардан ажыратууга окшоштурат; башкалары кылгандыгы үчүн жооп берүү, коомго келтирген зыяндын ордун толтуруу милдети катары аныкташат. Ошондой эле он (позитивдүү) жана терс (негативдүү) жоопкерчилик деп да айырмалашат.

Бул аныктамалардын ар биринде чындыктын бир үлүшү бар, каралып жаткан көрүнүштүн кандайдыр бир манилүү жагын, кырын, белгилерин чагылдырат. Диалектика бир эле көрүнүштүн⁴ бир канча дефинициясын четке какпайт; изилдөөчү өзү изилдеп жаткан объектини өзү каалагандай чечмелөөгө жана өз корутундусун чыгарууга акысы бар.

Юридикалык жоопкерчиликти мамлекеттик мажбурлоо катары гана аныктоо өтө эле туура боло бербейт, анткени андай мажбурлоо эч кандай укук бузуу жасабаган адамдарга карата да колдонулушу мүмкүн (мажбурлап дарылоо, шек санап кармап туруу, тинтүү, анттаруу, айып салуу коркунучу менен санитардык, өрт коопсуздугунун, экологиялык, гигиеналык ченемдерди жана эрежелерди сактоону талап кылуу, эскертүү, профилактика, милдеттүү эмдөөлөр, медициналык кароо ж.б.). Мындай чаралар адатта социалдык коргоо, коопсуздук чаралар деп аталат.

Жогоруда көрсөтүлгөн жана аларга окшош башка учурларда мажбурлоо болот, а жоопкерчилик жок. Ар кандай юридикалык жоопкерчилик, албетте, мамлекеттик мажбурлоонун бир элементи болуп саналат, бирок ар кандай эле мамлекеттик мажбурлоо укуктук жоопкерчилик менен байланышта боло бербейт, ал жогоруда айтылгандай, башка себептер менен да колдонулат.

Айтылган жана мурда болгон пикирлерди кошуп, юридикалык жоопкерчиликти кыскача күнөөлүү адамын мамлекеттик таасир этүү чараларына туш болуу, белгилүү бир терс кесепеттерге учуроо зарылдыгы катары, же болбосо адамды белгилүү жыргалчылыктардан мажбурлап ажырашуунун түрү жана чени катары аныктоого болот.

Кандай болгон күндө да, юридикалык жоопкерчилик – бул, мамлекеттин укук бузууга карата жооп кайтаруу, мыйзамда каралган санкцияны ишке ашыруунун бир формасы, тагыраак айтканда, колдонуу, себеби, мында мыйзам чыгаруучу алдына койгон максат орундалат. Укуктун көрсөтмөлөрү турмушка ашат, логикалык аягына чыгат. Юридикалык жоопкерчиликтин негизи катары укуктуу бузуу, кылмыш жасоо эсептелет. Эгерде кылмышкер кармалбаса, жоопкерчилик жалпы жөнгө салынуучу укуктук мамилелердин алкагында турган жана кылмыштын субъектиси кармалган учурда аныгына өтүүгө даяр турган абал катары сакталат.

Иш жүзүндө юридикалык жоопкерчилик укук бузган жак үчүн материалдык, моралдык, жеке, уюмдук, физикалык мүнөздөгү жагымсыз (терс) кесепеттер болуп көрүнүшү мүмкүн (эркиндигинен ажыратуу же чектөө, түзөтүү жумуштары, мүлктү конфискациялоо, айып салуу, камакка алуу, белгилүү кызматтарды ээлөө укугунан ажыратуу, өлүм жазасы).

Мындан, жоопкерчилик менен жаза – экөө тең бир эле түшүнүк дегендикке жатпайт; алар өз ара тыгыз байланышта, бирок, бирдей эмес. Сот жоопкерчиликтен бошотушу да мүмкүн, а жоопкерчилик

⁴ Первые социалистические преобразования в Киргизии/ ответств. ред. К.К. Каракеев. - Ф.: Илим, 1990.

укуктук абал катары сакталып калат. Андан сырткары, жаза шарттуу да болушу мүмкүн, анда мыйзам, коом, мамлекет алдында жоопкерчиликтүү болгон субъект эркиндикте жүрөт. Ошондой эле ырайым кылуу институту бар, ага ылайык адам жазанын калган бөлүгүн өтөөдөн бошотулат. Бирок, жоопкерчилик андан алынбайт.

Адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. - Б., 2010.
2. Право социального обеспечения Учебник 2-е издание/ Под ред. К.Н. Гусова. - М., 2004.
3. Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения для вузов. - М., 2000.
4. КРнын мамлекеттик социалдык касыздоо боюнча мыйзамдар. - Бишкек, 2004.
5. Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах от 16 декабря 1966года / Права человека. Сборник нормативных документов. - М., 1990.
6. Первые социалистические преобразования в Киргизии/ ответств. ред. К.К. Каракеев. - Ф.: Илим, 1990.

Рецензент: кандидат юридических наук, доцент Арстанбеков М.С.
